

Վազգեն Հ. Սաֆարյան
Բանաս. գիյր. դոկտոր

ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Բանալի բառեր – քրոնոտոպ, ուժի և թուլության հարաբերություն, ազգային պետություն և կայսերականություն, տեղային և համընդգրկուն քաղաքակրթություններ, մշակութային միասնություն և շարունակականություն:

Հրանտ Մաթևոսյանի ստեղծագործությանն անդրադարձած գրեթե բոլոր հեղինակներն իրենց արծարծած այլևայլ հարցերի ու եզրահանգումների մեջ նկատել են նրա **քրոնոտոպային համադրականությունը**¹ այն, որ մի աննկատ ծնակուտում ապրող նույնքան աննկատ ու հասարակ մարդկանց մեջ գրողը խտացրել է բոլոր ժամանակների ու տարածությունների մարդկային ընդհանրական որակները, որ այսօրվա հառաչանքի ու ժպիտի արմատներն անցյալներում են հողավորվել, և մարդն է ժամանակատարածական ընդգրկման կենտրոնը:

«Սկիզբը», «Ծառերը», «Տերը» բացահայտ նշումներով մաթևոսյանական վերնագրերն արդեն հուշում են, որ կերպարի «հոգեվիճակի հիմքում գլխավորապես գոյաբանական ազդակներ են... Ակներև է նաև բացարձակ կապի գիտակցումը»²: Եվ պատմության ուղղակի գնահատման անհրաժեշտությունից առաջ դրանք «պայմանավորված են ժողովրդի պատմության և ճակատագրի գիտակցմամբ, ընկալվում են որպես ժողովրդական գիտակցության ու հոգեբանության դրսևորումներ»³: Պատանու տնքոցը հոր տնքոցի նույնիսկ արձագանքը չէ, այլ շարունակությունն է, ինչպես որ անհիճորյան գիշերային լռությունը միաձույլ ձեղքում են լենկթեմության ժամանակների գոռգոռոցն ու այսօրվա ինքնաթիռի հռոյունը: Իսկ հերոսներն էլ «կոնկրետ ժամանակային միավորի մեջ հանդես են գալիս իբրև պատմության, անցած ժամանակների բանական ժառանգորդներ»³:

* Ներկա հոդվածաշարի տպագրության առիթը հայ գրականության վերջին դասականի՝ Հրանտ Մաթևոսյանի ծննդյան 80-ամյակն է: Ուստի նրա մեջ ներառված հրապարակումների մեծ մասը լույս է տեսնում մի փոքր ուշացումով, ինչի համար հայցում ենք ընթերցողների ներողամտությունը: Խմբ.: Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.07.2015:

1 Ս. Փանոսյան, Հրանտ Մաթևոսյանի ստեղծագործությունը, Եր., 1984, էջ 173:

2 Նույն տեղում, էջ 177:

3 Կ. Աղաբեկյան, Հրանտ Մաթևոսյան. Ծնակուտի վիպասքը, Եր., 1988, էջ 213:

Ը (ԺԳ) փայրի, թիվ 2 (54) ապրիլ-հունիս, 2016
Վ.Կ. համահայկական հանդես

Նկատենք, որ կապող օղակ կարող է դառնալ ոչ միայն անցյալի փաստը, դրա գրավոր հավաստման սուբյեկտիվությունը, այլև պարզապես հիշողությունը՝ որպես ազգային գենետիկական կոդ: Եվ այս դեպքում միշտ խնդիր կառաջացնի պատմական ճշմարտությունը պարզելու-հայտնաբերելու բարդությունը, քանի որ ներսում պահած ժառանգականության նման բարդ է մարդը: Ահա ինչպես է դա ընդհանրացնում գրողի եղբայրը. «Սա, ուրեմն, հավատալից Սկիզբն է՝ լինել Ցեղի ամբողջության մեջ, Գրողի էկզիստենցը, հավատալից Գոյը կամ գոյաբանությունը... Ցեղի ու գյուղի պատմությունը չէ, և առհասարակ, սա պատմությունն է: Զուտ կյանքագրություն է», ուր «մշտագոյ ներկան միշտ լցվում է անցյալի հորձանքով»⁴:

Խնդրի նույնատիպ և ուղղակի ընկալումները հանդիպում ենք այլոց ձևակերպումներում ևս: Մի դեպքում դա ցեղ-ազգի գեղարվեստական պեղումներում գրողի այն դիրքորոշման տեսանկյուն է, որ «Մաթևոսյանը ժառանգորդման հարցերը քննում է կենսափիլիսոփայության և հոգեբանական կերտվածքների մեջ. նա շատ քիչ տեղ է հատկացնում ֆիզիոլոգիական տեսակին»⁵: Կերպարային շատ հակադրություններ ուղղակի մեկ այլ դեպքում նույնիսկ եզրահանգման են բերում, թե դարերում ձևավորված հայի տեսակի մեջ «ավելի շատ ոգու, բանականության, կամքի, բնավորության կենսական ուժի մասին է խոսքը: Այդ ուժը հաճախ բիրտ է, ճիշտ ինչպես բիրտ է լինում պատմությունը»⁶: Այս հարաբերություններում գրողական ճանապարհի մասին յուրօրինակ եզրահանգում է նաև այն, որ «խոշոր գծերով իրականությունը ներկայացնելը գրողին տանում է կամ դեպի պատմություն, կամ դեպի հրապարակախոսություն... Մաթևոսյանը համոզված է, որ մանրամասների մեջ է առանձնահատուկը, տարբերակիչը, վերջին հաշվով՝ ազգայինը»⁷:

Նկատենք, որ պատմությունը չի բացառում մանրամասները, պարզապես դրանց գեղարվեստական ընկալում-արտացոլումը պիտի բերի փիլիսոփայական-գեղագիտական ընդհանրացումներ, իսկ եթե պատմությունը չէ գրականության նյութը, այն առավել ևս պիտի գեղարվեստ մտնի ընդհանրացումների խոհական խորքայնությամբ: Մաթևոսյանի ստեղծագործության կարևոր կողմի դիտարկման այս սկզբունքը, թե այնտեղ «մերթ ընդ մերթ երևացող պատմական «շեղումներն ու սյուժեները» ոչ թե կոչված են ծառայելու անցած պատմական դեպքերի և պատմական անձնավորությունների վավերագրմանը, այլ հայոց պատմության մի շարք «հանելուկների» մեկնաբանությանը, ավելի ստույգ՝ հայոց պատմության փիլիսոփայության վերհանմանը»⁸, իր ակադեմիական ամփոփումն է ստանում այսպես. «Բաֆֆին ասում է, թե ժամանակները գրողի ձեռքին են. նա գիտի անցյալը, գիտի ներկան, գիտի և ապագան: Մաթևոսյանը փոխաձևում է ռոմանտիկական այս համաչափությունը, նրա ընկալմամբ՝ ժամանակները

4 Հ. Մաթևոսյան, Հավատարմություն, «Մաթևոսյանական արձագանքներ»-1, Վանաձոր, 2005, էջ 86, 89:

5 Ս. Թումանյան, Տեսակի խնդիրը Հ. Մաթևոսյանի ստեղծագործություններում, «Մաթևոսյանական արձագանքներ»-2, Վանաձոր, 2011, էջ 20:

6 Ն. Բագրատյան, Հրանտ Մաթևոսյանի հրապարակախոսությունը, Եր., 2009, էջ 73:

7 Ժ. Քալանթարյան, Մաթևոսյանի դասերը, «Մաթևոսյանական ընթերցումներ»-1, Եր., 2006, էջ 103:

8 Վ. Ա. Գրիգորյան, Հրանտ Մաթևոսյան, Եր., 1989, էջ 129:

միանում են... Էականը ժամանակների կապն է, ներառերսը «դարավոր կերպարի» հետ»⁹:

Այսպիսով, ինչ որոշակիությամբ է դրսևորվում պատմափիլիսոփայությունը մի գրողի ստեղծագործություններում, որը պատմագեղարվեստական երկ, ժանրային պահանջների ամբողջությամբ, չի ստեղծել. այդպիսին չէ անգամ «Չեզոք գոտի» դրաման: Ինչպևն է այդ փիլիսոփայությունը «գեղարվեստանում» Մաթևոսյանի ոչ պատմական երկերում, ինչ է դատում գրողը ժամանակատարածական այդ ընդգրկուն խնդիրների մասին: Չկա պատմություն մարդուց դուրս, և Մաթևոսյանը այսօրվա հայ մարդու մեջ է տեսնում ճանապարհն ու նրա սկիզբը, ազգային բնավորության հավերժական գծերի առկայությունը, դրանց առաջացման պատճառները և մեր ուժն ու թուլությունն այդ կապերի մեջ: Ոչ թե դրա հակադրությունը, այլ ամբողջացումն է գրողի խոստովանությունը. «Ես միշտ վերապահությամբ եմ նայել անցյալին և վստահությամբ՝ ներկային. մի շեն օջախ ինձ համար ավելի է սրբատեղի՝ թեկուզ իր դուռն իմ առջև փակ լինի, քան մի որևէ սբ. Կարապետ՝ թեկուզ դուռն իմ առջև բաց»¹⁰: Ուրեմն նախ տեսնել ու հարազատորեն ճանաչել մարդուն, նրա բնավորության մեջ՝ դարերի համակեցության կարգերը, թռիչքներն ու անկումները, պատերազմի ու մշակույթի նստվածքը և այլն: Եվ այն ժամանակ գուցե հասկանանք, որ վտանգավոր են ցանկացած սևեռումներ, և երբ «խոսում ու գործում ենք հանուն ցեղասպանության ճանաչման, ցեղի մեծուփոքրով ծնկի ենք եկել մեր անթաղ մեռելների վրա և չենք տեսնում, որ հենց ցեղն ենք մսխում»¹¹, պահանջատիրության մեջ պահանջատիրոջն ենք մոռանում և օտարում երկրից:

Առաջանում է հայի տեսակի մեջ կարևորություն ունեցող՝ ուժի-խեղճության խնդիրը, ինչի հայտնի բանաձևումը «Ծառերը» վիպակում մաթևոսյանական ընդհանրական գաղափարաբանություն է. «Լավը չես, խեղճ ես, լավը չես, զավակս, որդիս, առաջնեկս, իմ հույսս. մեջդ վրեժ չկա». «Ատում ես խիղճ, բայց խիղճը գիտեն երբ է գեղեցիկ – երբ գազանի մեջ է: Քոնը խիղճ չի, խեղճություն է»¹² (Հետագայում սա պետք է հոմանիշվի Բագրատունիների վագրի կերպարի հետ): Վիպակի հերոս Ադունը, որի «աշնան արևի» բերքաբերությամբ իմաստավորված կյանքը հենց այդ խեղճության դեմ ըմբոստացումն է իր հայր Իշխանի ընդունելի-չընդունելի կերպարային բազմաշերտության օրինակով, ուժի նույն տարածականությունը՝ արտաքին անհասկանալի հարվածների մեջ տարտամացած, շառավիղում է «Մենք ենք, մեր սարեր»-ի հովիվների, «Տաշքենդ»-ի Թևիկ-Թևանների, «Տերը» կինովիպակի Ռոստոմի և այլ պատանի ու տարեց հերոսների մեջ:

Շատ այժմեական թվացող այս դրսևորումները տեսակը ակունքում են անցյալից: Եվ տարբեր առիթներով գրողը խոստովանում է. «Ամեն անգամ թեկուզ և ինձ թվում է, թե այսօրվա մասին եմ գրում, բայց այնուհանդերձ

9 Ս. Մարինյան, Հրանտ Մաթևոսյանի ժամանակը, «Մաթևոսյանական ընթերցումներ»-1, Եր., 2006, էջ 7:

10 Հ. Մաթևոսյան, Մի ուրացեք ձեր եղբորը, Եր., 2002, էջ 8:

11 Նույն տեղում, էջ 674:

12 Հ. Մաթևոսյան, Երկեր, հատ. 2, Եր., 1985, էջ 242:

հարաբերությունս միջնադարի հետ էր: Դարավոր կերպարների հետ էր»¹³: «Աշխարհում բոլորիս տեղը Հայաստանն է ցույց տալիս» վերնագրված այս հարցազրույցում՝ տրված 1994 թ., գրողը «միջնադար» ձևակերպումով տանում է նաև հնագույն ժամանակներ, քանի որ տարժամանակյա ընդհանրացում անելով, թե՛ «մենք փաստորեն կատարվում ենք, ոչ թե կատարում»: Նա հասկանալիորեն դիմում է հայ տեսակի և ոգու հավերժական խտացում «Սասնա ծռեր»-ին. «Թերևս ճշգրիտ պատասխանը էպոսն է տվել՝ հանձին Փոքր Մհերի»¹⁴: Այս ընթացքում հստակում է նաև հայոց հավերժական երկվությունը. «Հայ ազգային հերոսն ի վերջո Դավիթն է... Դավիթն անում է, Մհերը լինում... Հողը կակղած է, հերոսները մանրացած են. մեր լիովին դրսևորված անհատների կյանքերը կրկնում են Մհերին, ոչ Դավթին»¹⁵:

Հայի տեսակի, նրա պատմության եռախորհուրդ հարցերի (ո՞վ ենք, որտեղից ենք գալիս, ու՞ր ենք գնում) ու պատասխանների փնտրտուքը բնորոշ է եղել Հրանտ Մաթևոսյանին դեռևս առաջին և ոչ ամենահայտնի գործերում: «Նանա իշխանուհու կամուրջը» վիպակը, որ գրվել է «Մենք ենք, մեր սարեր»-ի հետ, բայց տպագրվել է շատ ուշ, յուրովի փորձում է պարզել ուժի և կրավորականության ակունքը, երբ տիրակալություն անվանակոչող Իշխանից հետո ամեն ինչ մշուշվում – կոտորակվում է հաջորդների մեջ. խորամանկ և ուժեղ Իշխանը մաքուր բաների մասին մտածելու ժամանակ չուներ, իսկ «նրա սերնդից ոչ մեկն էլ նրա պես չի. Ոսկանը ուժի կողմից է նրան քաշել, Արտաշը՝ խորամանկության, էն լույս դառած Հայկազը խելքով էր Իշխան, էն խելճ Վարդանը հորից մաս չուներ», և այսպես կոտորակված «տոհմը հարյուր քսան տարի ձգում էր Արդության–Երկայնաբազուկների դրած լուծը»¹⁶:

Հայոց ներքին ուժի և թուլության հարաբերակցումը նաև արտաքին շտապիղջներին, որը դառնալու է Մաթևոսյանի պատմափիլիսոփայության էական կողմերից մեկը, ազգաբանական ընդհանրացող որակ է: Բնական է, որ խնդիրը պատմաբան–փիլիսոփաները և մշակութաբանները քննում են մեծ քաղաքակրթությունների կապերի մեջ: Սահմանվում է, թե «քաղաքակրթությունը դիտարկվում է իբրև մի համակարգ, որը գործառնում է կոնկրետ ժամանակատարածքային և ընկերային չափույթի ծիրում՝ խնդիր ունենալով նախ և առաջ ապահովել հավասարակշիռ վիճակ ինչպես իր ներքին բաղադրիչների, այնպես էլ շրջակա միջավայրի նկատմամբ»¹⁷: Հայաստանը Արևելքի ու Արևմուտքի նկատմամբ ոչ այնքան տուկական կապող օղակ է դարձել, որքան՝ քաղաքակրթություն է տվել երկուսին էլ (ինչ–որ բան վերցնելով նրանցից), և արևմտյան ռացիոնալիզմի ու արևելյան իռացիոնալիզմի կապերի մեջ հայերին՝ որպես հնդեվրոպական բնօրրանի տերերի, նորագույն մտածողներից շատերը «համարել են նախնական, անգամ՝ արխայիկ տիպ», քանի որ հայերը «իրենց նախնական ու անաղարտ տեսքով ունեցել են ընդամենը մեկ

13 Հ. Մաթևոսյան, Հանրնտիր, հատ. 2, Եր., 2005, էջ 627:

14 Նույն տեղում, էջ 641:

15 Նույն տեղում, էջ 644:

16 Հ. Մաթևոսյան, Նանա իշխանուհու կամուրջը, Եր., 2006, էջ 40:

17 Ա. Ստեփանյան, Պատմության կերպափոխությունները Մեծ Հայքում, Եր., 2012, էջ 12:

առաքելություն՝ ոչ թե միայն իշխել բնության վրա (ռացիոնալիզմ) կամ միայն ու միայն ենթարկվել նրա անմեկնելի տարերքին (իռացիոնալիզմ), այլ ապրել նրա հետ անխզելի միասնության ու փոխգործակցության մեջ»¹⁸:

Հրանտ Մաթևոսյանի՝ «լույսի հովիտ» Ծմակուտի բոլոր բնակիչները հենց այդ ներդաշնակության կրողներն են, որոնք, ըմբռնելով ու չըմբռնելով, պիտի դեմ ելնեն «պոլիս-քաղաքից» եկող աղավաղված քաղաքակրթության հարձակմանը՝ «Սկիզբը» վիպակի Արայիկի նման մոլորվելով տրորված, անտեսանելի ուրիշի հայացքի տակ օտարվող իր «եղնանիստի» համար, «Մենք ենք, մեր սարեր»-ի հովիվների պես օրենքի անհասկանալի պահանջի դեմ ծիծաղի-անկուսի նահանջներով, ուժն ու քաղաքի գորությունը հեռվից ներբողող այն հստակ գիտակցությամբ, թե քաղաքի տարածք տարած է, «Աշնան արև»-ի Ադունի տվայտանքներով, խաթարված բնականության համար դեպի ինչ-որ անհասկանալի «Տաշքենդ» փախչելու՝ Սիրուն Թեվլըկի մոլորությամբ և նրա եղբայր Ջանդառ Թևանի դիմակահանդեսային հպարտությամբ այն բանի համար, որ քաղաքի տասնյակ կանանց փափուկ նստոցը առել է ուսին, բարձրացրել ձիու վրա ու իջեցրել, նաև «Տերը» վիպակի Ռոստոմի՝ պատեպատվող անժառանգ էությանը, երբ անտերությունից ծանրացող հողը փոքրմիերյան փակվածության է տանում, և մնում է երեխայի ձայնով արձագանքվող հառաչանքը. «Չէ՞ որ, մատաղ, Ծմակուտի տերը դեռ մեռած չի. մեր համեստության պատճառով մենք չենք կարող մատնացույց անել մեզ»¹⁹:

Բանականի ու բնականի բուն տերերը այդպես հայտնվում են ծաղրածու-բանաստեղծի վիճակում, և դա էլ եկել է պատմական ակունքներից պարտադրված, երբ «քաղաքակրթությունների» հարձակումներից խախտվում են բոլոր ներդաշնակավասարակշռությունները, և հային մնում է ժպիտի խոհականությամբ հետևել այդ ամենին. «Բանաստեղծների քո տոհմն ահա կախադանների տակից խեղկատակորեն աչքով է անում. սխալմամբ բանտ է նստել և քննիծաղով սպասում է, թե հիմա թյուրիմացության համար ներողություն են խնդրելու»²⁰: Ցերեկը անորոշության վախն է, խեղճի զգուշավորությունը ուժից, իսկ իրիկունները կրկին «Ծաղրածունների մեր տոհմը» հավաքվում է ու շարունակում ծաղրանմանակել բոլորին՝ վեր բարձրացողին ու չբարձրացողին, և դրսի ոչ ոք լուրջ չի ընդունում այս տոհմի մահն էլ, ծնունդն էլ: Սա ընդհանրապես հայի տեսակն է, և նրա այս վիճակը նորություն չէ, պատմություն ունի, և այդ պատմությունը գնում-հասնում է Տիգրան Մեծի պալատը. «Պալատն ունեցել է լարախաղաց և ծաղրածու,- հնարում եմ ես: Ծաղրածուն եղել է մեր տոհմի պապը: Բայց երկու հազար տարի անընդհատ թայն է կաթել մեր արյան մեջ, և հիմա ծիծաղում է մի սերունդ, որի աչքերը չեն ծիծաղում»²¹: Առաջին շրջանում ստեղծած այս՝ «Ծաղրածունների մեր տոհմը» պատմվածքում գրողը ենթատեքստային ակնարկ է անում, որը կարող է զուգա-

18 Գ. Խուդինյան, Ազգային և ազգային-պետական գաղափարախոսություն, Եր., 2003, էջ 50:

19 Հ. Մաթևոսյան, Երկեր, հատ. 2, Եր., 1985, էջ 594:

20 Հ. Մաթևոսյան, Ծառերը, Եր., 1978, էջ 323:

21 Հ. Մաթևոսյան, Նանա իշխանուհու կամուրջը, Եր., 2006, էջ 15:

հեռվել գիտական այն եզրահանգմանը, ըստ որի Տիգրան Բ-ի տերությունը ընդհանրական-«գլոբալ» քաղաքակրթական կառույց էր, որի առանցքը Մեծ Հայքն էր, որին շրջապատում էին կայսերական «համակեցական միավորներ» իրենց տարազան բնակչությամբ՝ «արաբ քոչվորներից մինչև իբերներ, հունական պոլիսներից մինչև կիլիկյան ծովահեններ»²², և արդեն գրողի ընկալմամբ՝ այդ քաղաքակրթական հավասարակշռության բուն տերը բանական ու բնական խոհականությամբ իմաստուն ծաղրածու-բանաստեղծի կարգավիճակում էր:

Տիգրանը Արևելքի ու Արևմուտքի հանդեպ սահմանային՝ հայոց տեղային (լոկալ) քաղաքակրթությունը վերածեց ընդհանրական (գլոբալ), բայց ոչ համընդգրկուն (տոտալ) քաղաքակրթության: Եվ ահա ծաղրածու-բանաստեղծին տրված ծիծաղ-ողբերգության ընդգծումով Հ. Մաթևոսյանը «Մեծամոր» էսսեում ընդհանրացնում է քաղաքակրթությունների հանդիպադրման մետաֆորային ենթատեքստը, և տարժամանակյա այդ դիտարկումը գրողի պատմափիլիսոփայության հիմունքներից է: Ուրեմն «թուխ ու ջղային մարդկանց մի ցեղ, որ իրեն հիքսոս էր կոչում (հիքսոս-հիք-հէք-հայք-հայ)», երկաթի գյուտով հյուսիսից եկավ, «փշրեց բրոնզե բանակներն ու կուռքերը Ատրիքից մինչև Եթովպիա», Եգիպտոս. Արարատի երկրի Մեծամորի պողպատե սրով «թուխ ու ջղային մարդկանց մի ցեղ, որ իրեն հայ ու իր երկիրը Հայք էր կոչում, հեթիթներին ոտնատակ տալով հյուսիսից իջավ» ու երկրների տիրեց: Բայց ի վերջո «թուխ ու ջղային մարդկանց երկու ցեղ, որ իրենց հայ ու հույն էին կոչում», եկան խփվեցին արևելքից հոսող «Ակչա-կոյունլու հոտի մեջ և ելնել չկարողացան բրդի փափուկ նեղվածքից... Հայ-հույն միակուռ ասպետը մոռացել էր, որ ինքն ասպետ էր և Ակչա-կոյունլու հոտի մեջ մայում էր»²³: Այսինքն՝ **պատմության փիլիսոփայական դրամատիկ ընդհանրացումներից մեկն այն է, որ նախորդ քաղաքակրթությունները գենքի ու խոսքի ընդհարումներում հաղթում էին գիտամշակութային առաջընթացի ուժով, տիրում էին և կորցնում, սպանում էին և արարում, մինչև որ քաղաքակրթությունների այդ տիրույթում հայտնվեին ցանկացած արարմանն անընդունակ ոչխարանուն ցեղերը՝ բրդի նեղվածքի մեջ խեղդելու ամեն մի, իր լավ ու վատ կողմերով, իսկական քաղաքակրթություն, նրանց մեջ ամենից առաջ՝ հնդեվրոպական բնօրրանի տիրոջ նախնական պարզ ու աստեղային մշակույթը, որն ուղղված էր ամբողջ մարդկությանը: Հիմա գոնե չափտի մոռանաս, որ քո նախնիները կարողացան «աստղակապերը գատել երկնքի աստղային խառնափնթորությունից», բայց հետո քեզ ու քո նախնիների փառքը երկնքից իջեցրին երկիր, և քո բոլոր նվաճումները «հավվեցին, հատան շոգ երկրի բարի ալարկոտության մեջ»²⁴: Հայն այդպես էլ չսովորեց երկրի օրենքները, և նրա մշակույթի դիմաց դրվեց արյունը:**

Հակադրությունն ու ընդհանրացումը կրկնվում են նորովի. հայի իմաստունը քարայրներում մագաղաթի վրա աչք է կուրացնելու և կկոցած

22 Ա. Ստեփանյան, Պատմության կերպավորությունները Մեծ Հայքում, էջ 94:

23 Հ. Մաթևոսյան, Ծառերը, էջ 299, 300:

24 Նույն տեղում, էջ 299:

նայելու է վերև՝ երկնքի գաղտնիքները պարզելու համար քննելով աստղերի ու լուսնի շարժումը, արևի բերած գիշերն ու ցերեկը, երկրի կլորությունը (որին Բագրատունիների վագրի թաթի տակ գտնվող գունդը պիտի նմանվեր), փորձելու-հաստատելու է դրանք, նաև այն, որ արյունը մարդու մեջ պատվում է և սիրտն է պտտեցնում, և դա բացատրելու է անսպասելի հայտնված թուրքին նույնիսկ: Իսկ սա չի հասկանա, թե ինչպես և ինչու է հայր մտքի լույսով 1500 տարի քննել դրանք, եթե Ալփ-Արսրլանը «1000 մարդու վրա փորձ է արել ու տեսել, որ մարդու մեջ կա հինգ լիտր արյուն», դա «հաշվել է մի ժամում, դու մտածել ես հազար հինգ հարյուր տարի. ապրես... Տանջված քերականը ողողվեց երանությամբ»²⁵:

Բայց ամեն տեսակը մի բանի է կոչված, և այդպես դաս չեն առնում ոչ մեկ ժամում, ոչ տասը դարում. «Հերն անիծած, այս ժողովուրդն իր ծանր մշակույթն այնպես է քաշում, ինչպես կովում է մրջյունը լիքը հասկի դեմ, ինչպես ճարձատում է սայլը խաչքարի տակ»²⁶: Մի ուրիշ առիթով, իր հարցազրույցներից մեկում պատմության ազգաբանական այս փիլիսոփայությունը Հ. Մաթևոսյանը բանաձևելու է աստվածաշնչյան զուգահեռով առ այն, որ հայր Անառակ որդու եղբայրն է, որ Անառակի նման ոչ թե արկածների ու վայելքների է տրվել, հարաբերվել «խոյանքի ու անկման սահմաններին, այլ լռիկ ու անանուն միշտ ներկա ու ներկայությամբ հոր կարոտների աշխարհից բացակա, հոր տունը պահում էր... Դա խեղձություն է, անկարություն, դա մերժվածի դառնություն է»²⁷:

Պատահական չէ, որ դեռևս 1910 թվականին Հովհաննես Թումանյանը «Դառնացած ժողովուրդ» հոդվածում գրում էր. «Ջարհուրելի ծնող է եղել մեզ համար պատմությունը: Նա երկար դարերով մեզ դրել է բարբարոս ժողովուրդների ոտների տակ: Իսկ ամեն մի կենդանի գոյություն, որ ոտնատակ է ընկնում, եթե չի մեռնում, այլանդակվում է, դառնանում ու փչանում»²⁸: Դրսի կապերի մեջ մեզ պարտադրված դառնությունն ու խեղձությունը չպետք է ինքնահռչակումն տանի մեզ, ներսից պիտի լինի հայի առողջացման ձգտումն ու լիցքը. պարտադրյալ մոլորությունների մեջ «մենք մեզ չենք ճանաչում», ուրեմն և չենք սիրում, այդ դեպքում «ինչպես կարող է պատահել, որ մեզ սիրեն ու հարգեն օտարները»²⁹, գրում էր Թումանյանը 1909 թ. իր «Մեծ ցավը» հոդվածում: Հ. Մաթևոսյանը հավելում է, որ ոչ թե մեծամտական հոխորտանքով պետք է գոռգոռանք (մեծ կորուստների ցավից դա էլ հասկանալի է), այլ վստահ գիտակցությամբ պետք է հիշենք այն, ինչ տվել ենք մարդկությանը և դա դարձնենք հաղթանակի հիմունքը. «Հաղթանակը ճառագող մարդն է, պարտությունը՝ մթնած մարդը. քո սևերն արդեն քո նախնին հազել մաշել է, մի անգամ կարմիր հագնելու՝ ես. քեզ միայն հաղթանակ է տրված (ընդգծումը մերն է-Վ. Ս.)»³⁰:

Հայի-մարդու քրոնոտոպային ընդգրկումների մեջ տեսնելով ազգային

25 Նույն տեղում, էջ 318:

26 Նույն տեղում, էջ 320:

27 Հ. Մաթևոսյան, Մի ուրացեք ձեր եղբորը, Եր., 2002, էջ 10:

28 Հովհ. Թումանյան, Ընտիր երկեր, հատ. 2, Եր., 1985, էջ 258:

29 Նույն տեղում, էջ 265:

30 Հ. Մաթևոսյան, Մի ուրացեք ձեր եղբորը, էջ 9:

պատմության, քաղաքակրթությունների ելևէջումների ընթացքը՝ Մաթևոսյանը բուն պատմության փիլիսոփայությունը պեղում է էսսեի հրապարակախոսական ընդհանրացումներով, այնուհետև դա որոշակիացնում ծնակուտ-«լույսի հովտի» պարզ մարդկանց բնական դատողությունների մեջ, կամ դիտարկում Մոսկվայի Կինոյի ինստիտուտի մտավորականների լրջախոհ եզրահանգումներում: Ուժի և թուլության արտաքին ու ներքին քաղաքակրթական ազդակները արդեն բացատրել են ազգաբանական շատ որակներ՝ իրենց պատմական փաստարկումների կերպարային վերացարկումներով: Այդ համադրություններում պատմությունը միայն դեպք-փաստը չէ, այլ նաև տեքստը՝ այն, թե ինչ և ինչպես է պատմվել այդ փաստի մասին: Եվ, առանց այդ էլ, փաստի միշտ երկդիմի ձմարտությունն ավելի է առածգականանում պատմողի-պատմագրի-պատմաբանի հասկանալի սուբյեկտիվության շրջանակներում, մանավանդ որ հաստատվում է, թե «պատմագետը սոսկ փաստագիր չէ, այլ անցյալի հեռանկարի ներունակ կազմակերպիչ»³¹: Այսինքն՝ դեպի ապագա պետք է միտվի պատմության փիլիսոփայությունն ավելի, քան փաստը, և այդտեղ է ամենից առաջ լինելու գրողի «գիտական» դիրքորոշումը:

Այս սկզբունքը ստվերագծել է դեռևս Պատմահայրը: «Բնիկ տերերի» գործունեության խթանիչ դիտելով «իմաստասեր բարքն» ու խոհականությունը՝ Մովսես Խորենացին գոյաբանական հիմունք է համարում մշակութային շարունակականությունը, «փոքր ածուի» «հիշատակելու արժան շատ սխրագործությունները»՝ նաև զգուշացնելով, թե՛ «Մեր նպատակն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությամբ գրելը»³², այլ պատմության ազգաբանական իմաստասիրությունը՝ երեք հավերժական հարցերի խորհրդի սկզբունքով: Իսկ Խաչատուր Աբովյանը վերհիշեցրել է հայոց ծագումնաբանական քաղաքակրթության լիցքերը, անկումների ու խավարի ժամանակներում Խորենացու առաջադրած «իմաստասեր բարքին» համադրել «լեզվի ու հավատի» գոյաբանական որոշիչը, Հայաստան-դրախտավայր-Նոյյան բնակավայր հիմունքներով հիշեցրել հայոց համամարդկային շառավիղումները, որոնք հիմք են տալիս գոչելու. «Հայ չէ՞նք, նրա ամեն մեկը մեկ սարի բարեբար է»³³: Հովհաննես Թումանյանի պատմափիլիսոփայությունն ի վերջո հանգել է ներքին ու արտաքին պարտադրված անկումների մեջ ծնվող դառնությանը չտրվելուն, ինքնաձանաչման ու ինքնահարգանքի ճանապարհով ազգին տրված բանական վեհության և դրանից ծնվող այլ հիմունքների վերահաստատումին: Իր օրերի Հայաստանի վերագտնումի փնտրտուքի մեջ Եղիշե Չարենցը փորձել է ապավինել Երկիր Նաիրիի պատրանքին, բայց գտել է միայն «ուղեղային մորմոք, սրտի հիվանդություն»³⁴ միշտ ձգնելով ապագայի լույսը տեսնել:

**Իմաստուն է միայն քառուղիներ հաղթող
Վաղվա հաջորդը քո այն երջանիկ,-
Որ պիտի գա, գիտեն - և աճյունի հետ քո**

31 Ա. Ստեփանյան, Պատմության կերպափոխությունները Մեծ Հայքում, էջ 8:

32 Մ. Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 85:

33 Խ. Աբովյան, Երկեր, Եր., 1984, էջ 121:

34 Ե. Չարենց, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, Եր., 1987, էջ 10:

20-րդ դարի վերելք-վայրէջքների մղձավանջը դարասկզբին պատճառաբանեց չարենցյան նիհիլիզմը՝ անցյալից ապագա:

Եվ դարի երկրորդ կեսին ասպարեզ եկած հայոց վերջին մեծը «լույսի հովտի» ու նրա բնակիչների իր փնտրտուքում հանդիպեց նոր հարցականների և բանական սկեպտիցիզմի մթնոլորտին, ուր ելքի որոնումների մեջ կրկին ստվերագծվում է պատմության դերը: **Գրողի պատմափիլիսոփայության քրոնոտոպային պարզ ու խորքային խտացումը դառնում է Մեսրոպ ձիապանը** (իր անունն ու ձիու հրեղեն վերաթոխչքների նշանակարգը խորհրդանշական է), **որի միջոցով անցյալից ապագա շարժման իմաստասիրությունը պարզորոշվում է գրողի հերթական դիպուկ դիտարկումով.** «Մարդը չի մեռնում, որովհետև նա իրեն թողել է, ապահովագրել է դարձյալ ապագայի մեջ... Անընդհատ նորոգվում է իր որդիներով: Պապիդ կյանքը կրկնում ես՝ հաջող, անհաջող, նույն բանն է»³⁶:

Պատմությունն ինքնաճանաչման հիմնավոր գործիք է, որքան էլ փաստտեքստ անցումի մեջ պատմելու սուբյեկտիվիզմը առաձգական է դարձնելու փաստի ճշմարտությունը, բայց ոչ փիլիսոփայական ընդհանրականությունը. «Սյունները գիտեին, որ իրենք գառնարած, հորթարած են, հնձվոր, կթվոր, խուզվոր են... Ձիապանին այդքանը քիչ էր թվում, և նա պատմում էր Հայոց պատմությունը, ինչը որ լավ գիտեր: Եթե լսող էր ունենում, **մի քիչ հնարում էլ էր**»³⁷: Նա իր տան կարասիների պես դասավորում էր Լեոն, Զարմայրը, Քրիստոսի ծնունդից առաջը, Հովհ. Թումանյանը, Գայլ Վահանը. սա հնով իմաստավորված նոր շրջապատն էր, որտեղ **փաստի տրամաբանության հիմունքները պետք է առաջադրեին նաև կասկած՝ որպես ուժի և թուլության հարաբերակցությունների անհատակություն, որը պատմության ոչ միայն քաղաքակրթական, այլ անգամ հոգեբանական ցուցիչներից է՝ մշտահողով ու մշուշոտ,** ինչը պարզորոշելու փորձ է արվում ծաղրածուախոհական դիտումներով. «...Գայլ Վահան: Եկան՝ ջարդեց, եկան՝ ջարդեց՝ նորից եկան: Եկածին ջարդեց՝ հաշվեցին, հաշվեցին – Պարսկաստանը սրբել էր»³⁸:

Պատմաառասպելային այս ժպիտին հարադրենք «Մեծամոր»-ի հրապարակախոսական դատումները, որ պարզ դառնա, թե **հայոց մշակութային-բանական նախաստեղծ կայսրությունը ինչու՞ չվերածվեց ռազմաքաղաքական ուժեղ տիրույթի,** հայը ինչու՞ միշտ երկրի կարգերին ու օրենքներին օտարված մնաց: Ատրպատականի պարսիկ կուսակալը Տիրան Արշակունուն կուրացրեց, քանի որ սա գլացել էր իր շատ սիրելի «պուտպուտուրիկ» ձին նվիրել նրան: «Վիպական-ստեղծական» այս պատմությունը ճիշտ է, թե հնարովի, էական չէ, կարևորն այն է, որ այդ «պատմվածքները չեն ասում, թե Պարսից Ներսեհը պուտպուտուրիկ մի ձի ուներ, և այդ ձին ուզեցավ ունենալ Հայոց Տիրանը»³⁹: Եվ առաջանում է **պատմու-**

35 Ե. Զարենց, Անտիպ և չիավաքված երկեր, Եր., 1983, էջ 136:
36 Ը. Վարդանյան, Ջրույցներ Ը. Մաթևոսյանի հետ, Եր., 2003, էջ 34:
37 Ը. Մաթևոսյան, Ծառերը, Եր., 1978, էջ 189:
38 Նույն տեղում, էջ 190:
39 Նույն տեղում, էջ 307:

թյան փիլիսոփայական մեկնությունների մի կարևոր հիմունք՝ օրինա-
չափությունների և պատահականությունների կապը, այն, որ դա չէր
լինի, եթե այդպես չլիներ. եթե թուլության արդյունքը պատահակա-
նությամբ ենք հիմնավորում, ուրեմն՝ գործելու է ուժի օրինաչափու-
թյունը. «Ինչ էր հարկավոր, որպեսզի չլիներ այնպես, ինչպես եղավ». եթե
անդրկասայան հարևանը ուժեղ է, «եթե միակամությունը վերջանա մեր
խոսքի և իրավունքի և կարմիր կոշիկի և պուտպուտուրիկ ձիու կորստով և
դատարկ անձի պահպանմամբ», եթե մենք այնքան վատն ենք, որ այդպիսի
նժույգ նստելու իրավունք չունենք, ապա «հարկավոր էր սհա թե ինչ.
հարկավոր էր, որ գեղն ուտեր պուտպուտուրիկ այդ ձիուն», և չհնչեր մեր
կույր, «թագավոր լինելու մեր իրավունքից» գրկված ձայնը՝ Արշակ... Թող
ուրեմն՝ Արշակն անմիջապես նվիրի ձին օտարի տիրակալելու կամքին (բայց
ոչ հայրենի հողից ու ջրից ուժ առնելու գոյաբանությունը). թե չէ՝ «կույր-կույր
ապրիր հազար տարի և խարխափելով ճանաչիր անապատի պես ոտիդ
տակից փախչող այս երկիրը»⁴⁰:

Վախենում ենք օրինաչափություններից, որպեսզի արտաքին պատա-
հականության մեջ ապաստան փնտրենք ու չհասկանանք, չտեսնենք ներ-
քին կործանարար ճաքերը, չիմանալու տանք, թե ինչու նախարարները
«սորսորալով» հեռացան Արշակ թագավորից, ով ուզում էր «բազմանուն
երկիրը դարձնել բռունցքի պես մի Հայք», ուստի «բաց մարտադաշտում
նետուտարափի տակ մնաց մերկ ու մենակ»⁴¹, որպիսին շարունակվեց Ան-
հուշ բերդում՝ մորթազերծ Վասակ սպարապետի պաճուճապատանի դի-
մաց:

**Պատմության փիլիսոփայությունը հակադրամիասնությունների ան-
ընդհատ հաստատումն է՝ դիալեկտիկ կրկնությունների տրամաբանու-
թյամբ, որոնք հին ու նոր ձևերով գոյաբանական խթանիչներ են հու-
շում, որոնք ընկալելի են կամ անտեսանելի, եթե փորձում ես միշտ
ապավինել ուրիշին** կամ պատահականությանը, որովհետև միշտ անհատ-
ընկալման մեջ է ոչ միայն կասկածի, այլև հաստատման հիմունքը:

Երկրի օրենքների խառնաշփոթը մեծացնում է «Մեարոպ» պատմվածքի
համանուն հերոսի՝ ձիապան Մեարոպի ինքնագտնումի վտանգը. հայերին
երևի Լեոն է ստեղծել, կամ էլ՝ «Այ տղա, մեր էս հայ ազգը վայ թե մի մեծ
սուտ է»: Բայց ոչ. եղել ենք, չէ՛, և այնքան ուժեղ, «որ թուրքը հազար տարի
բկներխս նստած՝ դիմացել ենք: -Պարծենալու բան է,- ասում էր,- պիտի
պարծենանք»⁴²: Հայոց անցյալի բանական ընթացքը հասցնելով թուրքին՝
ձիապանը յուրովի գծում ու հեռացնում է սահմանը. պատմության ցնցում-
ները չեն մեղմվում, և նրան չի հաշտեցնում այն, որ **նրանց** զբաղմունքը
«թուրքությունը չէր, այլ մերոնց նման ոչխար պահելը, խուզելը, թրջվելը,
չորանալը, անձրևին ու աշխարհին հայհոյելը», և, մինևույն է, «նա չէր
խոսում թուրքերեն և ոչ էլ ուզում էր՝ **նրանք** (ընդգծումը մերն է- Վ.Ս.)
հայերեն խոսեն: Նա նրանց թուրք էր ասում, որպեսզի նրանք վիրավոր-

40 Նույն տեղում, էջ 309:

41 Նույն տեղում, էջ 310:

42 Նույն տեղում, էջ 190:

վեն»⁴³: Որովհետև գիտեր, որ այս նոր թուրքին «աղբբեջանցի» են ասում նոր նվիրած երկրամասի անունով. իսկ քո հողը միշտ քո ոտքի տակից սորսորում է՝ անհասկանալի մնալով անգամ բանական սկեպտիցիզմին. «-Չկային է, չկային: Քսան թվին ստեղծվեցին: Մերգեյ Միրոնովիչ Կիրով,- ասում էր ձիապանը: -Սոցիալիզմի մերը չմեռնի. սրանց սոցիալիզմը ստեղծեց... Ասում եմ՝ բողոք գրենք Մոսկվա՝ **մեր հանդերը մեզ տան**»⁴⁴: Այս դատումների պատճառը միայն իր ներկայությամբ իր հոր սպանությունը չէ թուրքերի կողմից, այլ նաև այն, որ ձիապանը գիտեր ու յուրովի մեկնում էր պատմությունը, փորձում էր հակադրամիասնությունների մեջ պարզել զարգացումների տրամաբանությունը:

Մեսրոպի՝ նախաստեղծ բնականությամբ հատկանշվող դատողությունները պիտի ամբողջացնեն գրողի պատմափիլիսոփայությունը «Մեծամոր»-ի հրապարակախոսությամբ և «Կենդանին ու մեռյալը» վիպակի հերոսների ստեղծագործ եզրահանգումներով, որտեղ միշտ հարաբերվելու են բանական քաղաքակրթության և ռազմաքաղաքական ուժի տիրակալության խնդիրները: Գրողը դա միշտ անում է պատմության և այսօրվա համադրական ընկալումներով, քանի որ այս հողի բոլոր շերտերը անընդհատ քաղաքակրթություններ են բացում. Վաղարշապատի «վանքի տակը փորեցին՝ հասան նախաքրիստոնեական մեհյանին: Մեհյանի տակն էլ թող փորեն՝ իջնեն նախահեթանոսական քրիստոնեություն»⁴⁵: **Ենթատեքստային անուղղակիությամբ ընդգծվում է պատմափիլիսոփայության կարևոր խնդիրներից մեկը՝ միասնականության գոյաբանական հիմունքը: Մշակութային շերտերը ինքնակա և ինչ-որ չափով փոխկապակցված գոյություններ են, մինչդեռ Մաշտոցի գյուտը պիտի դառնար միաբանության լիցք բոլոր ժամանակների ու տարածությունների հայերի համար:** Եվ այսօրվա Արմավիր գյուղի դպրոցական տղա ու աղջիկ աշխատում են այգում, «թուխ ուտերը լայն, տաբատը քշտած, կրունկները պինդ նրանցից մեկն ահա ոստնեց Վռամշապուհ արքայի մոտ՝ թե վարդապետը գրերը բերում է»⁴⁶: Մաշտոցը թագավորին ցույց տվեց իր գյուտը՝ գրելով. «Ես սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց, թողին զիրեանց արքայն Արշակ» նախադասությունը, ինչը իր թախծի-ուրախության մեջ ձիշտ ընկալեց արքան՝ ինքն էլ զենքի և մշակույթի չբերած միաբանությունից մենակ զգալով.

«Լավ գիր է,- տխրեց Վռամշապուհը,-գեղեցիկ, էսպես ինքն իր համար: Ոչ ոքի ոչինչ չի հրամայում... Սա Հայոց գիրն է»⁴⁷: Այս գիրը միաբանող լույս պիտի բերեր, բայց անգամ նա չուժեղացրեց հային՝ հասկանալու, թե ինչպես և ինչու է «Մաշտոց վարդապետի գալստյան ճանապարհը հատելով»⁴⁸, շղթայակապ ու բռնիկ ոտքերով պարսիկի գայրույթին ու ողորմածությանը գնում Տիրան կույր արքան: Իսկապես, գեղարվեստական մետաֆորը հաճախ ավելի խորքային ընդհանրացումների է տանում, քան գիտականորեն փաստարկված բանաձևերը:

43 Նույն տեղում, էջ 191:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում, էջ 305:

46 Նույն տեղում, էջ 307:

47 Նույն տեղում :

48 Նույն տեղում, էջ 50:

Առաջանում է պատմափիլիսոփայության կարևոր հիմունքներից մեկը. ազգը պետք է մշակութային և ռազմաքաղաքական գործոններով ինքնահաստատվի – ամբողջանա, որ չկորչի կայսերականության բավիղներում, պահպանի – ուժեղացնի իրենը՝ հավասարազորվելու համար իր նման ուրիշներին: Դա պետք է անի բնական հավասարակշռության մթնոլորտում՝ ոչ ցուցադրականությամբ, ոչ նեղվածությամբ, ոչ փորփրած հինը աչք մտցնելով, ոչ այսօրվա փոքրությամբ անէանալով:

«Կենդանին և մեռյալը» վիպակում մեծ երկրների մեծ խնդիրներից ճառասաց «ուսուցիչ» Վաքսերեզն ասում է, թե պետք չէ անցյալը փորփրել, պետք է պահպանել այսօրվա մարդասիրական պարտքը, թե չէ՝ «հեղեղն ահա պապենական հին գերեզմանները փորփրեց և... հին ժանտախտը ամբողջ երկրով մեկ ահա-ահա բռնկվում է»⁴⁹: Միաժամանակ պետք է ճիշտ ընկալել ուժը, դրա գործնականությունը ներքին-արտաքին կապերի մեջ: Եվ ուսուցիչը փորձում է փայլել փաստի իմացությամբ ու դիպուկ եզրահանգումով. ֆաշիզմի դեմ հայերը երեք հարյուր հազար զոհ են տվել, «այդպիսի գորք եթե դուք Քեմալի դեմ ունենայիք, – դժվարությամբ՝ նա վիզը տակ տվեց, – կհաղթեիք: Բայց չունեցաք»⁵⁰: Այս համատեքստում կրկին պատմափիլիսոփայական խոսույն ընդհանրացում է «Մեծամոր»-ի հետևյալ դրվագը. կույր Տիրանը հիմա էլ Խորվիրապ էր փնտրում, երբ տեսավ նոր օրերի հայերին: Տարժամանակյա բովանդակությամբ երկխոսությունը նույն տան հոգսերի մեջ կրկին ենթատեքստային իմաստներ է ընդհանրացնում. թոռները դժգոհում են ու բացատրում.

- Ոչինչ, մեզ համար լավ տունուտեղ ես թողել՝ դրա համար...
- Դե, ինչ որ կարողացել եմ, այ որդիք, էն եմ արել:
- Ինչ ես կարողացել:
- Դուք կարողացեք, ես ուզում եմ՝ դուք կարողանաք:
- Կարողանալու տեղ ես թողել, որ կարողանանք⁵¹:

Հիմնավորվում է պատմափիլիսոփայական մեկ այլ ընդհանրացում. ազգը մշակութային տիրակալությամբ ինչպե՞ս պետք է տեղավորվի ու դեր խաղա կայսերական հին ու նոր տարածականության մեջ, այս հարաբերություններում որքանով է գոյաբանական արժեք ստանում սեփական պետության գոյությունը և պետականության գիտակցությունը:

Մաթևոսյանի ժամանակը ամրակայել էր խորհրդային կայսրության ու նրա քաղաքացու՝ հակասություններով լի ֆենոմենը: Գործել ու արդյունավետ էր դարձել կուռ համակարգը, և ոչ բանականության այլևայլ դրսևորումներով հանդերձ՝ կայունացել էր պետության (ոչ ազգային) և քաղաքացու ընկալումը, որ հետո խախտուտ ու երերուն պիտի դառնար:

Հրանտ Մաթևոսյանի հերոսները, պարզ բնականության մեջ հստակեցնելով հին ու նոր քաղաքակրթությունների հարաբերությունները, ցուցադրելով տեսակին բնորոշ ծագումնաբանական որակները և դրանք շառավիղելով ներքին ու արտաքին բարդ կապերի հետ, բերելով պատմաար-

49 Նույն տեղում, էջ 313:

50 Նույն տեղում:

51 Նույն տեղում:

դիական բազում համադրումներ, նույն խորքային ընդհանրացումներով կամ որոշակիությամբ չեն առնչվում ազգային պետության և պետակա-նության գիտակցման խնդիրներին: Նրանք խորհրդային կայսրության անդամներ են՝ դրա դեմ ունեցած իրենց սոցիալ-հոգեբանական ընդհա-րումներով, հակադրություններով: Ինքը՝ հեղինակը, դա հաստատում է տարբեր առիթներով, տարբեր ժամանակներում տված հարցազրույցնե-րում: Նկատում է, որ ներքին սառնություն-հակակրանքներով հանդերձ՝ «եղբայրական մի ընտանիք ստեղծել էին», և այդ կայսրությունն այնքա-նով էր թշնամի, որքան յուրաքանչյուր «պետություն թշնամի է իր քաղա-քացու խնդրին... Այդ իսկ պատճառով հայ պատմության ընթացքից բա-վականին շեղված մի սքանչելի երկիր էր»⁵²: Զուգահեռաբար, ինչքան էլ «իմպերիան» մեծ երկրի քաղաքացու զգացողություն էր տալիս, բայց մարդուն «փոքրացնում, մանրացնում, գավառացնում, աշխարհից կտրում էր: Ամբողջ երկիրը դարձել էր ձնշված հոգիների, զսպված կարողություն-ների գերեզմանոց... Մինչև որ պայթեց»⁵³: Այս զգացողությունը գրողը, հասցնելով տարածական անսահմանության և այդ հարաբերություննե-րում դիտելով կայսրության անկումը («Տիեզերքի սահմանը մեր խելագա-րությունն է... Անսահմանությունը մեր անգորությունն է... Աստծո ներկա-յությունը մեր անգորության գիտակցությունն է») ⁵⁴, որոշակիացնում է նաև կործանման դրամատիկ վիճակը. «Կայսրության փլուզումից հետո էր, որ իսկապես մեծ ու բարի հայրենիք կորցնելու ծանր գիտակցություն պիտի ունենայի»⁵⁵, քանի որ կորչում էր «իմպերիական» – տիրակալ քաղաքացու զգացողությունը, որքան էլ պարզ էր մի ուրիշ մետաֆորային ձևարտու-թյուն. «Բարձր թռիչքների դեպքում ազգային տարազը բոլորի վրայից ընկնում է»⁵⁶, չնայած դրամատիկ գիտակցություն է նաև այն, որ «հայ մարդը մինչև վերջ չի ընկնում՝ վախենում է: Եվ մինչև վերջ չի բարձրա-նում»⁵⁷:

«Փոքր և մեծ արքունիքների» հարաբերության խնդիրը, թվում է, Մա-թևոսյանին մինչև վերջ որոշակիացման չի տանում: Մի շարք անգամներ շեշտելով, թե «ես իմ ժամանակի վավերագրողն եմ, իմ մոր ժամանակի վավերագրողը»⁵⁸, նա, որպես այդպիսին, գիտի նաև, որ «Ամեն մի թա-գավոր ավերակներ է ժառանգում: Երկիրը դու ես կառուցելու... Տեր ես ծնվել. իսկ տերը ստեղծող է լինում»⁵⁹: Անընդհատ կա վերելքների սպաս-ման և անկումների կրողի դրաման, որը գուցե բացատրելու միտում ունի այն, թե ինչու անկախության շրջանում գեղարվեստական գործեր ինքը փաստորեն չգրեց. «Էս ժողովրդի, էս կյանքի մարգարեն էի լինելու... Հիմա դառնալու եմ սև տարեգիր: Կյանքն ինձնից առաջ ընկավ»⁶⁰:

Ընդհանրապես մեծ համակարգերին բնորոշ են «կարգաբերման բևե-

52 Հ. Վարդանյան, Զրույցներ Հ. Մաթևոսյանի հետ, էջ 15:

53 Նույն տեղում, էջ 16:

54 Նույն տեղում, էջ 21:

55 Հ. Մաթևոսյան, Ես ես եմ, Եր., 2005, էջ 492:

56 Նույն տեղում, էջ 493:

57 Նույն տեղում, էջ 514:

58 Նույն տեղում, էջ 451:

59 Նույն տեղում:

60 Հ. Մաթևոսյան, Հատընտիր, հատ. 2, Եր., 2005, էջ 610:

ռային և միջակա վիճակներ»․ առաջին դեպքում գործում են ուժային խթանիչները, իսկ միջակա վիճակները «միտում ունեն ապահովելու համակարգի հավասարակշիռ կենսագործունեության հնարավորություն»⁶¹։

Կայսրության կործանմանը բնորոշ եղավ առաջին տարբերակը՝ ազգերի համար շարունակվող կործանարար հետևանքներով։ Հաշտեցման ու համադրման փորձը ռուսական ազգային գաղափարախոսությունը ծավալեց լայնությամբ՝ բերելով նոր անկումներ, իսկ հայը կրկին ձգտեց ոչ թե «ողջ աշխարհը դարձնել իր իդեալների հայրենիքը, այլ ողջ աշխարհում փնտրել իր իդեալ-հայրենիքը»⁶²՝ գենետիկորեն հենվելով մշակութային տարածականության իր ուժի վրա և նորից մշուշելով ազգային պետականության գիտակցման հեռանկարը։

Պատմաքաղաքական, մարդկային-մշակութաբանական հեղաբեկումների այս խտացումները, անշուշտ, չեն նպաստի պետության գոյության և պետականության գիտակցման որոշակիությանը։ Մանավանդ անընդհատ ասպարեզ է գալիս արտաքին վտանգի ընկալումը, որն անորոշության մեջ է թողնում ներքին խոչընդոտների պատկերացման հստակությունը։

Մեարոպը, դժգոհելով թուրք-ադրբեջանցու հետ հաց կիսողներից՝ «Քրիցդ գա էդ կերածդ հացը, որ քու զավակը չի ունենալու»⁶³, ակնարկում է, որ թուրքը այս հողի վրա տիրոջ նման է նստում՝ վստահ, որ սա իր երկիրն է, ավելի ճիշտ՝ իր հոտի արոտավայրը, քանի որ ոչխարանուն նախնիների նման նա ևս հայրենիքի զգացողություն չի կարող ունենալ։ Եվ ձիապանի դառն արձագանքը ազդում է «ասում էր» կրկնվող ձևի շեշտադրումներով․ «Էս ոտներիս տակի հողը նրանց հողն է, ասում էր, ես զարմանում եմ, ասում էր, թե ինչու են մեզ թողնում իրենց հետ հարևանություն անենք»⁶⁴։

Բարդ է հող-հայրենիք-պետություն որակների համադրման ուղին ու դրա գիտակցությունը, որքան էլ հստակ է, որ պետությունը գործիք է՝ հայրենիքի-ազգի գոյատևմանն ուղղված, և պետականության գիտակցությունը այս երեք համադիր որակների ներդաշնակման գոյաբանությունն է․ ահա թե ինչու անընդհատ պիտի հանդիպենք կույր Տիրանի ոգորումներին, ավարտենք նրա մոլորուն ձայնի արձագանքներով։

Հ. Մաթևոսյանի՝ պատմական թեքում ունեցող միակ գեղարվեստական ստեղծագործության՝ «Չեզոք գոտի» դրամայի մեջ ոչ դեպքերը, ոչ գործող անձինք (անգամ՝ Արդության-Արգուտինսկին) պատմական չեն՝ բացի պատմաարդիական շարժումների մեջ կերպավորվող Անին։ Ընդհանրապես այժմեականության հակումների միտված գրողը մեկ-երկու անգամ խոստովանել է․ «Երևան քաղաքի վրա չարացած էի, նրա մասին չէի մտածում։ Մտածում էի Անիի մասին։ Զուգահեռ մտածում էի, որ երբևէ գրելու եմ Անիի մասին, թե մարդկային անբարոյականությունն այնքան շիկացավ, որ քաղաքը կործանվեց, որ մենք այնքան անբարո եմք, որ մեզ նույնպես աղետ է սպասվում»⁶⁵։ Անցյալ-ներկա համադրումների օրինա-

61 Ա. Ստեփանյան, Պատմության կերպավորությունները Մեծ Հայքում, էջ 68։

62 Գ. Խուդինյան, Ազգային և ազգային-պետական գաղափարախոսություն, էջ 33։

63 Հ. Մաթևոսյան, Ծառերը, էջ 192։

64 Նույն տեղում, էջ 196։

65 Հ. Մաթևոսյան, Ես ես եմ, էջ 501։

չափ դրսևորում է այն, որ նույն նկատառումներով Անիի խորհրդին հանգրվանեց Խ. Աբովյանը. «էս սրբատաշ տաճարները, էս ահագին բերդը, էս քարերը քեզ կանեն, թե սա է գոռզն **Անի**՝ քո թագավորների **հզոր** (ընդգծումը մերն է- Վ. Ս.) մայրաքաղաքը»⁶⁶, որից շատ քիչ բան է շեն մնացել, և նրա հետ «հողը մտավ հայոց ազգի մնացած փառքն էլ»: Իսկ հեռանկարի լույսը հուշում է գաղափարակիր Աղասին. «Մնանք էս սուրբ հողումը, մեր սուրբ թագավորաց գերեզմանը, մեր սուրբ եկեղեցիքը ազատենք... Քիչ-քիչ նրանց քաղաքն էլ ետ պայծառացնենք»⁶⁷:

Պարզորոշ թվացող ծրագիրը Մաթևոսյանի դրամայում վերածվում է ազգային պետականության-կայսերականության, ուժի-թուլության, մշակութային հավերժի քրոնոտոպային խնդիրների, բանական սկեպտիցիզմն ու դրան հարադրված անորոշությունը հստակվում են շատ առումներով, իհարկե, դրվագաբար թողնելով հարցականներ, որ փաստի չիմացությունից չէ, այլ պատմափիլիսոփայության ընդգրկունությունից ու նաև հեռանկարի անընկալելիությունից: Դրա խորհուրդը կա հենց սկզբում. «Բագրատունյաց վագրը բարձրացրել է թաթը...Թաթի տակ՝ մեր խեղճությունը... Թաթի տակ՝ գունդ: Ինչ գունդ: Երկրա»⁶⁸: Գունդը տիեզերական անվերջության նշանակարգ է, տափակությունը սահմանավոր է, վերջ ունի, և դա յուրովի այլաբանում է վանահայրը. «Տասներորդ դարի Բագրատունյաց երկիրը գունդ էր, իսկ տասնհինգերորդ դարում ընդհակառակը՝ տափակ էր: Հիմա գունդ է»⁶⁹: Պատմական գնահատումների առաջին երկու մտքերը անորոշվում են երրորդ մտքի «սխալով», ըստ երևույթին, դեպքերի հետագա ընթացքում սխալը իրականությամբ սրբագրելու մտահոգությամբ: Ներհակությունները՝ թե «վագր Տիգրիսի ձորերում քուրդ ոչ խարածներն են տեսել», թե այդ գինանշանը «վագրերի երկրում քանդակվել է և բերվել է ոչխարների երկիր»⁷⁰, մետաֆորային այլաբանությունից հասնում են գնահատող որոշակիության. «Պահանջվեց, և Բագրատունիները սպառեցին նաև ապագա դարերի մեր ուժերը», ամփոփվում ինքնության ու պետականության նկատմամբ վերաբերմունքի պատկերավոր շեշտադրումով. «Ասա Բագրատունիների վագրը կատու է, և Բագրատունիների վագրը կատու կդառնա: Մի ասա»⁷¹, - պահանջում է կյանքը լավ ձանաչող, պատմությունը մոտավորապես իմացող վանահայրը:

Իսկ շուրջը կյանքն է, առօրյան՝ Շողեր-Աղունի կանացի հոգսով և Սիմոն-ամուսնու կրավորականության դեմ դժգոհությամբ, իր քանդակած խաչը անցյալի ժառանգության մեջ Սիմոնի՝ տեսնելու հակումով, անհոգ խաղի մեջ տեղայինն ու «համաշխարհայինը» խառնաշփոթող երիտասարդներով, Անիի հողերի աճուրդի նկատմամբ մանրախնդիր գյուղացիների հուզմունքներով, և այս մթնոլորտում՝ ճարտարապետ Աբել-վանահայր Միքայել- երեխա Աբել **երրորդության ապրում- քննումները պատմափիլիսոփայական վերոհիշյալ հարցադրումների մասին, որոնց ա-**

66 Խ. Աբովյան, Երկեր, Եր., 1984, էջ 303:

67 Նույն տեղում, էջ 209:

68 Հ. Մաթևոսյան, Տերը, Եր., 1983, էջ 38:

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, էջ 40:

71 Նույն տեղում, էջ 44:

ռանցքում ազգային պետություն-կայսերականություն խնդիրներն են և դրանցով աղավաղված ու դրանք աղավաղող հայի կերպարը, որը նաև միշտ ինքնամաքրման ու կատարելաձգումի որոնումների մեջ է: Եվ հարցադրումների պարզորոշման մեջ, ինչպես ճշմարիտ գրականությանն է բնորոշ, միշտ կարևորվում է ենթատեքստի խորքը:

Աբել երեխան մաքրում է թուրը և իր մտահոգությունը կիսում անվանակից ճարտարապետի հետ. թուրը «ինչքան մաքրում եմ՝ ժանգ է, քանի գնում՝ ժանգը շատանում է: Կարո՞ղ է, ճարտարապետ, մինչև վերջ ժանգ է»⁷². Այս այլաբանությունը հայոց ներքին անկարության նշանը չէ՞, որ հոգևորական վանահայրը փորձում է հարթել հոգևոր հայրենիքի իմաստավորմամբ. Է, այ որդի, թող հայրենիք ունենանք, մեր հայրենիքը թող մեզ ուտի»⁷³, թեկուզ ինչպես ժանգն է ուտում թուրը:

Հայրենիք-պետություն-կայսրություն համադրումը, «տիեզերահռչակեալ» Անիի կերպարով, փորձում են ամբողջացնել այս անշարժ աշխարհը այցելած Բահաթյան՝ աշխարհաքաղաքացի, Տեր-Սարգսյանց՝ ճոռոմաբան հայրենասեր երիտասարդ ճարտարապետները, իր «ռոդինա պրեդկով»-ը կոտրատող Արդության-Արգուտինսկին և այս պատմաարդիական թնջուկները պարզելու-հավասարակշռելու հակված հայագետ Շվեդովը: Բայց ի վերջո ամեն ինչ պարզորոշում է գլխավոր «եռյակը», և դժվարին հարցերը միշտ առաջադրում է Աբել երեխան. «Ճարտարապետ, թե Բյուզանդիան էդպես զարգացած էր ու մեր Հայաստանն էլ Բյուզանդիայի հետ ավելի զարգացած էր, թուրքերն էլ զարգացած չէին, Մանագկերտի ձակատամարտում թուրքերն ինչու՞ հաղթեցին»⁷⁴: Աբել ճարտարապետի պատասխանը բերում է «լոկալ և գլոբալ» քաղաքակրթությունների պատմափիլիսոփայական հիմնավորումների փորձը, թե Մանագկերտի ձակատամարտում հայերը պարտվեցին, որովհետև իրենց տունը թուրքերից պաշտպանում էին բյուզանդացիների համար, իսկ Բյուզանդիան պարտվեց, քանի որ իր տունն ու քրտինքը չէր պաշտպանում, այլ իր ավարը:

Այս կապերի մեջ բնականորեն պիտի առաջանա կայսերականությանը ծառայող հայերի խնդիրը. Ֆրանսիացի Մյուրատը, եթե հայ է, ինչու՞ էր Ֆրանսիայի համար այդքան լավ կռվում: Եթե Բյուզանդիայի Բազիլիկոս-Վասիլ կայսրն էլ հայ էր, ապա «հայերն ուրիշ տեղ եթե էդքան ուժեղ թագավոր են դառնում, Հայաստանում ինչու՞ մի ուժեղ թագավոր չի եղել»⁷⁵: Շվեդովի մեծապետական թաքուն ծաղրը ամբողջացնում է երեխայի կենսատու սկեպտիցիզմը. երբ Արգուտինսկին առիթ է գտնում հիշելու-հպարտանալու Նոյով, Զարմայրով, նա անմիջապես միջամտում է (ձիշտ չհղելով Խորենացուն). «Ողիսեսի նետից է ընկել ձեր նահապետ Զարմայրը Տրոյայի պարիսպների վրա... Հայերի հեծելազորը պարթևական բանակի մեջ գրոհել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու փաղանգները... Քրիստոնեությունը առաջինը հայերն են դարձրել պետական կրոն»⁷⁶, Վասիլիկոս կայսրը, իհարկե, հայ է եղել, Սուվորովի մայրը՝ ևս: Ամփոփվում է Արգուտինսկու

72 Նույն տեղում:

73 Նույն տեղում, էջ 47:

74 Նույն տեղում, էջ 61:

75 Նույն տեղում:

76 Նույն տեղում, էջ 101:

ռուսերեն հայասիրության հերթական ցույցով. «Դա, յա արմյանին ի գործուս էտիմ», և հպարտանում, թե «Եվրոպայում Հայաստանն իզուր չեն համարում ասիական խավարի մեջ քաղաքակրթության ջահակիր»⁷⁷ ճամարտակության մեջ քողավորելով պատմափիլիսոփայական մեծ ճշմարտություն: Մինչ այդ, թվում է, այս ամենին անհաղորդակից կույր աշուղ Սուսերը իր հանգավոր ներքին կռիվն է տալիս հայոց կայսերականության խորհրդանիշի դեմ. «Ասա՛ ինչ գործ ունես Հռոմի հետ. երեսդ Կասպից ծովին արա՛ մանր ցեղեր, ազատ տեղեր, շենքով-շնորհքով ժողովուրդ կա, ալբան-մալբան, արխագ-մալխագ. բեր խառնիր, ձուլիր, անունը դիր հայ՝ ի հիշատակ քոյիդ ու քո հայկազուն ցեղի. ինչ գործ ունես, փտած Հռոմի հետ գլուխ ես դնում: Մեռելի հետ բա կկռվեն»⁷⁸: Եվ գյուղացիներից մեկի դժգոհությանը, թե՛ «տնաշեն, Տիգրանը երբ է եղել»⁷⁹, աշուղի պատասխանը բնաբուխ անկեղծությամբ ձևակերպում է քրոնտոպային խտացումներ՝ երեկ, էսօր, էգուց⁸⁰, նաև անուղղակիորեն տալիս վերոհիշյալ հարցերի պատասխանները:

Իսկ պետականության գոյաբանությունը, այսպիսի բարդ շառավիղումներով, ամբողջացնում է մշակութային շարունակականության պատմափիլիսոփայական դրույթը, որը գոնե հայերի համար միշտ համարվել է առաջնայինը: Եվ այստեղ կրկին խորհրդանշական կերպար է Անին, ու դա հաստատում է ճարտարապետի խոսքը. «Քաղաքամայր Անին չգիտեմ լինելու է թե չի լինելու, բայց քաղաքամայր Անիի ճարտարապետությունը դարձյալ լինելու է և այնպես, ինչպես եղել է»⁸¹: Եվ որքան էլ զուգահեռվելու է հայոց ռազմաքաղաքական անկումների հիշողությունը և այդ հիմքի վրա՝ Աբել երեխային ուղղած վանահոր խրատը, թե՛ «Դու քո գործն արա, հայոց հոտած պատմության հետ դու գործ չունես»⁸², միևնույն է, կայուն եզրահանգումը սա է. «Այս պնդերես երկրի վրա ոչ մի Չինգիզ խան չկարողացավ կնքել իր հետքը, իսկ հայ քարտաշներն ահա, հայ որմնադիրներն ահա կնքել են իրենց ձեռքը: Հավիտյան»⁸³:

Ճարտարապետի կայուն ազգային հիմնավորումները, իհարկե, պիտի ձաք տան կայսերապաշտական խայթոցներով, ինչը Բահաթրյանը հայտնի ձևակերպումներով է անում. Անին հիմա չկա, չի լինի նաև ապագայում, որովհետև կառուցված է երեկվա համար, իսկ վաղվա համար կառուցելու են վաղը, «և մի փոխադրեք, խնդրեմ, երեկվա օրը վաղվա մեջ»⁸⁴: Մանավանդ ժամանակատարածական այս շարժման մեջ հայտնվելու են կայսերապաշտական անդունդներ, որոնց հետ կապված՝ դրամայում նույն մետաֆորայությամբ պարզ ու խորքային ճշմարտություններ են բերվում: Խմբի մեջ եղած կես-հայրենասեր, կես-հարբեցող Անտոն Աթաբեկովը Արգուտինսկու համար թարգմանում է հուճարափիլիսոփայական ենթատեքստով՝ շատ որոշակի շեշտերով խնդիրը. «Կիրձ-ուշելիե, պրոպրստ, անջր-

77 Նույն տեղում:

78 Նույն տեղում, էջ 113:

79 Նույն տեղում:

80 Տեն նույն տեղում:

81 Նույն տեղում, էջ 51:

82 Նույն տեղում, էջ 62:

83 Նույն տեղում, էջ 82:

84 Նույն տեղում:

պետ, անդունդ, ձոր, անանցանելի Եվրոպա ի Ազիա, Ֆրանցիա ի Տուր-ցիա»⁸⁵:

Ներառվում են մեծապետական դիվանագիտական խաղերի ընդգծումներ, որոնք կրկին պատմականորեն հստակեցնում են վերացարկումները, և հայ մտածողների ճոռոմ ազգաներբողի ու ժխտումների մթնոլորտում դա կրկին անում է ռուս Շվեդովը (առաձգական թվացող ենթատեքստը հիմա բավականին որոշակի է դառնում)՝ հայոց պետական կիսավածությունը մշակութային առումով միավորելու անհնարինությունը ևս ցուցադրելով. «Անին լինելու է Ռուսահայաստանի և Տաճկահայաստանի միացյալ անկախ թագավորության մայրաքաղաքը»⁸⁶: «Ռուսա, Տաճկա» բաղադրիչների տակ Հայաստանը փոքրատառ է դառնում և ձգնվում չգոյության չափ, ուստի «միացյալ, անկախ» ձևակերպումը վերածվում է դաժան ծաղրի: Բայց վերջում որոշողը մնում է ցինիկ անկեղծությունը, երբ հայազեռը «իրատեսորեն» ծրագիր է ակնարկում, թե «ռուսաց բարեշնորի կայսեր հովանավորությամբ» Անին լինելու է «Հայաստանի մշակութային ինքնավար կյանքի կենտրոն»⁸⁷, և ամփոփում առանց խաղերի՝ ասելով, թե «տիրակալը նախընտրում է ծամել և կուլ տալ փոքր առ փոքր, մաս առ մաս: Տիրակալը միասնական մեծ Հայաստան չի ստեղծի»⁸⁸: «Յուրայինի» այս ավանդական դիվանագիտական նենգության կողքին մնում է միշտ ավանդական թշնամու ավելի հասկանալի գործոնը. «Արփ-Արսլան թուրքը նայեց տեսավ դեմը Անի քաղաքն է. իրար դեմ կանգնեցին: «Ես անցորդ եմ, անցնելու եմ, դու հավերժիր, Անի քաղաք»... Իրար արժանի երկու վագր իրար դեմ ծառս եղան»⁸⁹: Այսպես կրկին հակադրություններով իմաստավորվեց Բագրատունյաց վագրի և Հայոց պետականության հավատքի խորհրդանիշը. «Բագրատունյաց վագրը բարձրացրեց թաթը: Հոյակապ գազան դուրս եկավ, ճարտարապետ»⁹⁰: Իսկ ապագայի սպասում-տեսանումը նորից ամփոփվում է **անորոշության** մետաֆորով. Աբել երեխայի արդեն ծերունական ձայնը պատմում է հին լուսանկարի մասին. «Կանգնած էինք: Էս ես եմ, այո, թուրը ահա երևում է: Հին թուր էր, Անիում ինձ ինչքան հիշում եմ՝ մաքրում էի»⁹¹:

Ազգային սպասում-երազանքների անորոշությունը գեղարվեստական նույն ենթատեքստերով Հրանտ Մաթևոսյանը այլաբանում է «Մեծամոր»-ում հայոց ոգու կրողների երթով դեպի տեսանելի-մշուշոտ տարածաժամանակային հեռուն կամ էլ հողագործ գյուղացու բերանով դժգոհում կայացած ու կայանալիք Հայաստանի թանգարանացման հեռանկարից, կամ անցյալում սպաստանելու և կամ էլ անցյալը ուղղակի ինքն իր համար գտածոյացնելու ձգտումից. «Ախպեր, իմ այգում եմ գտել՝ իմն է, չեմ պահում, կոտրում եմ-թըխկ: Արգիշտին ինքը բերդ է կառուցել, գորք է գումարել... Արգիշտին թագավոր, ես գյուղացի մարդ- թըխկ,- մեր շահերն

85 Նույն տեղում, էջ 84:

86 Նույն տեղում:

87 Նույն տեղում, էջ 85:

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում, էջ 117:

90 Նույն տեղում, էջ 114:

91 Նույն տեղում, էջ 120:

իրար չեն բռնում... Արգիշտի էլ անու՞ն լինի»⁹²: Բայց մյուս կողմից՝ մեծ հեղաբեկումների կամ «չերևացող» ձաքերի մթնոլորտում է անէանում այսօրը, և այս դեպքում ձիապան գյուղացին է իր կյանքի ժամանակը մարդկանցից հեռու տարեգրում՝ իբրև թանգարանային արձանագրություն. «Ամիսներով նա անտառներում է լինում. և աղբրագլխի քարերին, մամուռի մեջ թողնում է իր անունը՝ **Մեսրոպ Ղ. XX**, իբր՝ Մեսրոպ Ղազարյան, քսաներորդ դար»⁹³:

Պատմության փիլիսոփայական ընդհանրացումների մեջ լույսի և ուժի այժմեական ազդակներ իմաստավորող Հրանտ Մաթևոսյանը այդ լույսի կրողների ձանապարհն էլ անտրոշ է տեսնում, և դժվար է հավաստիանալ՝ իսկապէս կյանքն է նրանից (և գուցե բոլոր հայերից) առաջ անցել, թե՛ հայերն են (իսկ գրողը՝ հաստատապես) առաջ անցել ժամանակից. «Հրազդանի կամուրջն անցել էր, Վաղարշապատի ձանապարհի տակ գանգուր ծիրանուտի միջով հեռանում էր Խաչատուր Աբովյանը... Ուսերից մեկը կախ, մյուսը բարձր՝ ծիրանուտով հեռանում էր Չարենցը»⁹⁴, իսկ «փշատենու մոտ կանգնել է Մովսես բարձրահասակ Պատմահայրը և նայում է հոգնած, հոգնած»⁹⁵, մինչդեռ կյուր երկրագնդի Արարատյան **հարթավայրի վրա**, ուր Նոյի ժամանակի ջրհեղեղից հետո «երկիրը հանդարտ ներքաշում էր ջուրը, տագնապոտ գիշերվա գողի պես գնում էր **սահմանային** Արաքսը»⁹⁶, շարունակում է արձագանքել կույր Տիրան արքայի կանչը.

«Արշակ... էդ ու՞ր ես, է, ձեն չես հանում (ընդգծումը մերն է - Վ. Ս.)»⁹⁷:

Հայի ապրելու հեռանկարը, միևնույնն է, մշակութային գոյաբանությունն է. «Մշակույթը ապրելու կերպ է այս անհարմար, չափազանց սառը, չափազանց տաք երկրում, թշնամանքի մեջ»⁹⁸, և վիճակը բարդանում է նրանով, որ «մեզ մեր կերպարը չի առաջնորդում, մեզսից ստեղծված կերպարը չի»⁹⁹:

Այսպիսով, պատմությունն ընկալելով որպես քրոնոտոպային միասնություն՝ Հ. Մաթևոսյանը ազգային նկարագրի ու ձանապարհի ընդհանրական շարժման մեջ է տեսնում մարդու - կերպարի գեղարվեստական ամբողջացումը: Այս համատեքստում են բացվում ուժի և խեղձության, անելու և լինելու անհատական գծերը, որոնք հարաբերվում են քաղաքակրթությունների բնույթի, դրանց ռազմաքաղաքական և մշակութային էության, այդ ամենի մեջ հայի տեսակի ինքնահաստատման բարդությունների հետ: Պատմափիլիսոփայությունը գեղարվեստական որակ է դառնում կուրացած Տիրան արքայի դեգերումների, անընդհատ թշնամի ջարդող Գայլ Վահանի առասպելաբանության, Բագրատունյաց վագրի և Անիի խորհրդանիշի մեջ՝ ռազմաքաղաքական անկումների ու մշակութային հավերժության անորոշությունների, ձիապան Մեսրոպի կողմից ձանաչման ու հստակեցման ձիգերի խոհական անցումներում:

92 Հ. Մաթևոսյան, Ծառերը, էջ 334:

93 Նույն տեղում, էջ 220:

94 Նույն տեղում, էջ 304:

95 Նույն տեղում, էջ 335:

96 Նույն տեղում, էջ 301:

97 Նույն տեղում, էջ 311:

98 Հ. Մաթևոսյան, Ես ես եմ, էջ 160:

99 Նույն տեղում, էջ 655:

Պատմությունը կենդանի շարժման ու հավերժ ուսումնաստվական դեր է ստանձնում՝ անկախ փաստ-տեքստ որակային անցման սուբյեկտիվությունից, որտեղ փիլիսոփայական ընդհանրացումը ներառելու է պետության և ազգային գաղափարախոսության, անհատի-ազգի և կայսերականության կապերի որոշակիացման, միաբանության դերի, քաղաքակրթությունների մեջ հայի տեսակին բնորոշ նախնական-մշակութային ուժի խնդիրները: Իր մեծ նախորդների նման, պատմության այս ազգաբանական որոնումներում Հ. Մաթևոսյանը անցյալից ներկայով դեպի ապագա հակադրամիասնական շարժման մեջ է տեսնելու անորոշության մշուշը՝ միշտ ձգտելով ինքնահաստատման գոյաբանական հիմունքներին:

Summary

PHILOSOPHY OF HISTORY OF HRANT MATEVOSYAN

Vazgen H. Safaryan

Keywords – time-space, the ratio of strength and weakness, nation-state and imperialism, local and universal civilizations, cultural unity and continuity.

With the perception of history as a chronological unity, Hrant Matevosyan views the artistic completeness of the human image in the general dynamics of national characteristics and its development. In this context some personal features such as strength and vulnerability are being exposed, which relates to the nature of the civilizations, its political-military and cultural essence and in the context of the complexity of assertion of Armenian identity. The historical philosophy acquires artistic qualities in the depictions of the wanderings of blind King Trdat, the mythology of continuous extermination of the enemy by Gayl Vahan, the symbol of political-military failures and the equivocality of cultural eternity which is observed in the characteristics of Bagratuni tiger and the city of Ani, as well as in the strivings of stableman Mesrop for understanding the history. In this respect the history obtains educational role despite the subjectivity of the fact-text qualitative transition, where the issue of statehood and national ideology as well as the connections with empire civilization and primary cultural place of Armenians acquire significant role. In his ethnological pursuits and the movement from the past to the future Hrant Matevosyan, like his predecessors, observes the obscurity always striving to discover the historical-cultural foundation of national existence.

ФИЛОСОФИЯ ИСТОРИИ ГРАНТА МАТЕВОСЯНА

Вазген А. Сафарян

Ключевые слова – хронотоп, соотношение силы и беспомощности, национальное государство и империализм, местные и универсальные цивилизации, культурное единство и преемственность.

Принимая историю как хронотопическое единство, Г. Матевосян видит художественную целостность образа человека в общей динамике национального характера. В этом контексте открываются индивидуальные черты силы и беспомощности, которые соотносятся со сложностями природы цивилизации, её военно-политической и культурной сущностью, и во всем этом – с самоутверждением армян. Историческая философия превращается в художественное качество в образе блуждающего слепого короля Тирана, в мифе истребившего врага Гайл Ваана, в символе военно-политических падений и культурной вечности, что видны в образах Багратидского тигра и города Ани, в стараниях познания истории со стороны коновода Месропа. История принимает учебную роль, несмотря на субъективность в качественном переходе факт-текст. И здесь получает важную роль проблема государства и национальной идеологии, связи с имперской традицией, первично-культурное место армянина в этих отношениях. В генеологических изысканиях и в движениях с прошлого в будущее Г. Матевосян также видит неясности, всегда стараясь найти историко-культурную основу национального существования.

ՊՐՈՇԱԿԱՆԱԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ը (ԺՂ) ԳՄՊԻ, ԵՊԻՒ, ԵՊԻՒ 2 (54) ԿՄՊԻ-ԽԱՆԻՒ, 2016

ՎԼՎ ԽԱՆԻԿԱՅԻՆԻԿԱՆ ԽԱՆԻՐԵԱ